

Ekonomisk teori på medeltiden

BOKANMÄLAN

År 1000 gick Europa sin en egen väg i jämförelse med angränsande civilisationer. Särskilt i västra Europa växte det fram en tillvaro som var grundad på en svag eller obefintlig statsmakt och lokala rättsregler ersatte den definitivt avsonnade romerska statsmakten. Denna mer decentraliserade ordning underlättade en vitalisering av samhällslivet. Inte minst är detta synligt inom ekonomin där nyodlingar, handel och hantverk i städerna expanderade fram till början av 1300-talet. Även byggandet av kyrkor och kloster tog fart. Livegna gavs fria och övergick till att istället försörja sig som arrendatorer, hantverkare eller tjänste-

folk. Men denna allt rörligare värld bekymrade kyrkans män – den vållade dem åtskilligt med huvudbry. Diskussionen om människans pilgrimsgång till frälsningen och det eviga livet tog fart. Hur skulle den syndiga människan vägledas för att underlätta hennes prøvotid på jorden?

Det existerade förstås inte något ekonomiskt universitetsämne på medeltiden, men på samma sätt som Adam Smith på 1700-talet hade sina föregångare bland merkantilisterna, så hade merkantilisterna förelöpare bland etikens banerförare under hög- och senmedeltid. De flesta av dem var klerker – och dem kallar vi idag skolastiker – men man finner även lekmän som jurister bland dem som yttrade sig. Ekonomiämnets startpunkt i etik – *i frågan hur*

Diana Wood:
*Medieval Economic
Thought*, Cambridge
University Press,
2002, 259 s,
ISBN: 0521452600

vi bäst ska hushålla med begränsade resurser – framstår än idag tydligt i det faktum att den moderna ekonomivetenskapens upphovsmän Adam Smith och Robert Thomas Malthus var teologer. Smith och Malthus kan ses som sena länkar i en lång kedja av skarpa hjärnor i västerlandet som sedan 1100-talet har gått från klarhet till klarhet i hur ekonomiska problem ska tacklas.

Medeltidens lärde män var inte bara förtjusta i att kopiera andras arbeten utan citerade gärna också varandra. Vid studiet av deras traktater kan ett slags debatt rörande ekonomiska spørsmål rekonstrueras. Moraliteterna kring ekonomiska frågor utgör bara ett av flera fält där skolastikerna förebådar våra samhällsvetare. Till några av den moderna ekonomins fundamentala insikter nådde man dock inte fram (till skillnad från exempelvis medeltidens nyodlande bönder). En sådan kunskapsbrist var att det faktiskt kan gå att skapa mer av mindre, eftersom man inte kunde frigöra sig från den förutfattade meningen om ekonomin som ett nollsummespel. Den enes vinst sågs per definition som den andres förlust. En annan rådande fördom var att de samlade resurserna i världen en gång för alla är givna. Inte heller anade man de stora möjligheter som ligger i arbetsdelning och givetvis kom man heller aldrig på att egenintresset inte behöver vara av ondo utan att det ibland faktiskt kan tjäna det allmänna bästa.

Om den medeltida delen av utvecklingen mot ett ekonomiskt tänkande har Oxfordhistorikern Diana Wood gjort en inträngande och läsvärd studie som i åtta tematiska kapitel analyserar hur man vid olika tillfällen formulerade sina slutsatser. De områden som granskas är privat egendom, välstånd, frågan om vad pengar egentligen är, mått och mynt, det merkantila systembyggandet, det rättvisa priset, ocker samt ränta. Den självklara utgångspunkten för medel-

tidens lärda diskussioner utgjordes av arvet från antiken i form av den romerska rätten samt inte minst Aristoteles (384–322 f Kr) i en draglig översättning till latin. Över det medeltida samhället vilade på alla nivåer en spänning mellan världsligt och andligt, representerat av motsatspar som furste-påve, lekman-klerk, kropp-själ. Man konstaterade att i paradiset hade det inte funnits någon privat egendom, eftersom man då levde enligt den gudomliga lagen, medan den mänskliga lagen efter syndafallet skapade stora moraliska problem (s 17 f). Redan den senantike kyrkofadern Augustinus (354–430) såg konflikterna mellan den gudomliga lagen och den mänskliga, men redde aldrig ut hur dessa skulle lösas.

Den medeltida verkligheten gjorde sig dock påmind i de mest överraskande sammanhang. För den helige Franciskus av Assisi (ca 1181–1226) existerade inga kompromisser om det oåterkalleliga löftet om att framleva sitt liv i fattigdom. Medan Franciskus ännu var i livet erfor han hur hans rörelse trotsade detta genom att plötsligt stå som ägare till ett hus i Bologna. Utom sig av raseri fördrev helgonet i egen hög person munkarna från sin tiggardorden och lät sig inte bevekask förrän kardinal Ugolino ingripit. Ugolino (senare påven Gregorius IX) ryckte nämligen ut och förklarade att fastigheten i fråga tillhörde honom och att munkarna endast använde den med hans tillstånd. Men Franciskus var ingen organisatör och när hans rörelse växte var det uppenbart att den omöjliga skulle överleva som en världsomspännande predikoorganisation ifall den ingenting skulle äga (s 28 f). Redan medeltidsmänniskan ställde frågan: Är ett egendomslost tillstånd över huvud taget möjligt i denna värld?

Ryktbarast av alla skolastiker är Thomas av Aquino (ca 1225–74) vars arbeten återfinns i otaliga medeltida

avskrifter. Många av hans förslag på lösningar har visat sig härröra från andra medeltida tänkare, men hans viktigaste insats är hans kommentarer till, och diskussioner med, Aristoteles. Aquino var enig med den grekiske föregångaren i dennes skarpsinniga insikter i penningens olika funktioner som värdebevarare och information (prislapp). Aristoteles fördömde dock handeln i de flesta former eftersom han menade att slutmålet med denna var pengar (s 82). Bara den rena bytshandeln accepterades och ett uppbyggligt aristoteliskt exempel utgörs av bonden som går till läkaren som omedelbart lämnar tillbaka pengarna han fått av bonden mot dennes livsmedel (s 121). Endast i så enkla ekonomiska relationer kunde kommers accepteras. Pengar måste nämligen cirkulera, annars hotades balansen i samhället. Mynt i ständigt omlopp var det enda sättet på vilket dessa kunde tjäna till någon nytta, medan avigsidorna med dem som värdebevarare var desto fler. Skolastikerna gick inte lika långt i sitt fördömande av köpenskapen, men de uttryckte ofta sitt ogillande mot all form av handel som allena inbegrep pengar (s 85) – den finansiella sektorn med en nutida vokabulär.

Mest beryktad av alla kyrkans ekonomiska institut är förbudet mot att ta ut ränta på lån. Det öppnade ibland för rika judar att agera öppet på kreditmarknaden. För närvarande gestaltas det kristna ränteförbudet på Dramatens stora scen i Shakespeares öppet antisemitiska pjäs ”Köpmannen från Venedig”. Medan de själsliga problemen med prissättning och rikedom kunde hanteras via måttfullhet, balans och rättvisa menade skolastikerna i Aristoteles efterföljd att pengars tillväxt är onaturlig. Nyttofilosofen Jeremy Bentham kom långt senare att ironisera över detta genom att påtala att den grekiske filosofen själv borde ha kunnat se efter och konstatera att mynt

helt saknar organ för reproduktion och att denna triviala iakttagelse hade kunnat bespara mänskligheten mycken pina (s 85)! Kyrkans män hakade dock på dessa stolligheter och menade att över den som dristade sig till att ta ut ränta väntade bara evig fördömmelse.

För att göra en trasslig historia kort synes det vara just pengarna – själva myntet i egenskapen av en vara bland alla andra varor – som utgjorde problemet under medeltiden. Kyrkan accepterade utan prut avkastningen av alla andra tillgångar utom just de som utgjordes av, eller mättes ut i, pengar. Det var således självklart att arrendatorerna av kyrkans otaliga jordegendomar skulle betala för brukningsrätten av dessa. Uppfinningsrikedomen i den affärsmässiga vardagen var kolossal när det gällde att kringgå ränteförbudet (s 187). Några exempel får illustrera detta: 1) År 1280 bad Sveriges kung Magnus Ladulås invånarna i Hälsingland (då benämning på hela Norrland) om ursäkt i ett öppet brev för att på våren ha lånat ut korn till dem och sedan på hösten krävt återbetalning i samma mängd råg eller vete (som var dyrare att odla). 2) Gälldenären kunde låta lånet föregås av en förlustaffär med borgenären (= ränta i förskott). 3) Varupriset kunde höjas vid leverans mot kredit i stället för kontant betalning vid själva leveransen (= ränta i efterskott). Än enklare att dölja räntan blev det via växlingskontrakt mellan olika valutor – och så vidare i all oändlighet! Därmed inte sagt att ränteförbudet inte skulle ha varit till avsevärd skada för ekonomin.

Det ständiga smusslandet fördyrade åtskilligt på marknaden och utgjorde ett bestående hinder för moderna kredit- och företagsformer som banker och aktiebolag att växa fram. Med tiden tilltog komplikationerna för kyrkans män som fick allt svårare att förklara för folk vad de egentligen menade med ocker. Och var det bara av borgenären som kler-

kerna avkrävde moraliska förpliktelser? Hur ställde sig kyrkan till gäldenären, kunde han bara strunta i att betala tillbaka? Redan Thomas av Aquino hade accepterat tanken på att en försenad återbetalning av ett lån kunde kompenseras via en avgift ifall borgenären lidit skada av dröjsmålet (s 190). Men skulle den avgiften kunna höjas vid en ytterligare förhållning? Och hur skulle man i moraliskt hänseende bedöma statliga tvångslån som gavs med ränta? De teologiska svaren var mer av personlig än samhällelig karaktär. Ifall kreditgivaren inte hade något emot att låna ut till staten var räntetagandet av klart oetisk karaktär, annars inte (s 202)!

I själva verket växte en ny insikt fram, som alltmer formulerades i termer av att arbete var den enda källan till välfärd (s 178). I slutet av medeltiden kom begreppet *ränta* därför att separeras från *ocker* i takt med att föreställningen om *kapital* vann insteg i kyrkans allra högsta sfär, det vill säga i kurian i Rom (s 207). Parallellt med denna process kom det högmedeltida fattigdomsidealet att skjutas i bakgrunden. Allmosor var inte längre alltid av godo; att ge dem till den lättjefulle kunde göra mer skada än nytta. Vi anar redan här den protestantiska arbetsetiken, och snart skulle den komma att formuleras inom samhällets överbyggnad (s 52 f). Det gällde åtminstone England varifrån Diane Wood hämtar de flesta exemplen från den samtida reala ekonomin. Reformatorer-

na från år 1500 och framåt visade dock inte några prov på insikter i vad en långsiktigt effektiv ekonomi kräver i form av ett fungerande kreditgivningsystem. Tvärtom kom de i sin praxis att medverka till en renässans för det medeltida fördomandet av ockret (s 205). För oss som minns den svenska statens pris på pengar på 500 procent hösten 1992 ter sig dock inte gränsen mellan ocker och ränta som direkt glasklar.

På de avslutande sidorna konstaterar Wood i sin bok att politiska och ekonomiska idéer skiljer sig åt som samhällsförändrande faktorer. De förra föregår ofta stora förändringar medan motsatsen gäller för de senare. Det kan sägas vara Woods utgångspunkt, hennes credo, att medeltidens alltmer genomgripande kommers inte bara trängde innanför klostermurarna, utan att den likt droppen som urholkar stenen transformerade den rådande teologin i ekonomiserande riktning. Hennes bok avslutas med ett femtiotal kortbiografier över de viktigaste författarna i ämnet. Samtliga dessa är män, som sig borde på medeltiden, med det anmärkningsvärda undantaget i venetianskan Christine de Pizan (1365–1430), som efter makens död 1389 lyckades försörja sig och sina tre barn med sin penna innan hon gick i kloster 1418.

Bo Franzén

Fil dr i ekonomisk historia vid Stockholms universitet